

Volt-e ártalmatlan ügynökjelentés? „Tóth Gabriella” fedőnevű ügynök jelentései, a Mérei-ügy mellékszálai (1958–1964)

A Kádár-kori politikai rendőrség ismertté vált egykori besúgói sokszor azzal védekeznek – már amennyiben egyáltalán szükségesnek tartják a védekezést –, hogy ők ugyan aláírták a szervezési nyilatkozatot, de mindig teljesen ártalmatlan jelentéseket adtak. Lehetséges, hogy valóban léteztek ártalmatlan jelentések. Az ötvenhatos forradalmat követő megtorlás 1950–1960-as években keletkezett dokumentumai között végzett levéltári kutatásaim során azonban kevés ilyenrel találkoztam.

Nem arról van szó, hogy a besúgó valóban ártó szándékkal írta-e jelentéseit a titkosrendőrségnek. Hiszen a legtöbben nem önként jelentettek (bár ilyenek is akadtak). 1956 után szinte mindenkit zsarolással szerveztek be, s a belügyeseknek általában nem volt nehéz dolguk: a forradalom alatt rengetegen szereztek „rossz pontokat”, s így sokakat lehetett büntetéssel fenyegetni.

Az 1956. november elejétől újjászervezett állambiztonsági szervezet a megtorlást tekintette a legfontosabb feladatának, márpedig a megtorlandó cselekmények felderítésének elsőrendű eszköze a *hálózat* volt. Minthogy a forradalom előtti hálózat széthullott (állítólag a nyilvántartások sem álltak rendelkezésre), újjá kellett szervezni az ügynöki, titkos munkatársi gárdát. Az ügynökök szervezése csak az első lépés volt, a továbbiakban fenn kellett tartani és felmutatható eredményekkel működtetni is kellett a hálózatot. A besúgókat állandó nyomás alatt tartották, hogy minél gyakrabban írjanak minél részletesebb, minél „értékesebb” jelentéseket – szinte minden területről.

Az általában kézzel íratott ügynöki jelentéseket a Belügyminisztérium (BM) illetékes osztályán több – általában négy-öt – példányban legépelték, s a másolatokat szétszórták a jelentés tartalmának megfelelő dossziékba (figyelő, operatív, objektum, vizsgálati stb. dossziékba), egy-egy példányt esetleg illetékességből egy másik osztálynak is megküldtek, az eredeti kéziratot és egy gépelt példányt pedig az illető besúgó „munkadossziéjába” fűzték be. Már csak ezért is nagyon nehéz lenne „minden nyomot eltüntetni”, hát még az iratokat meghamisítani! Az ÁBTL-ben ma őrzött dokumentumok valódiságában, levéltári hitelességében (nem az adattartalomban!) – talán néhány kivételes esettől eltekintve – nincs okunk kételkedni. Ez messze nem jelenti azt, hogy minden igaz, ami bennük foglaltatik. Sőt, ezeknek az iratoknak a tartalmát a legalaposabb forráskritikával kell kezelni, mint ahogy a kutatók ezt meg is teszik. Azt is fontos tudnunk, hogy ezek a (még az egykori BM-irattárban) bekötött dossziék nagyon is hiányosak – bár nem mindig állapítható meg, hogy mi az, ami hiányzik.

Az alábbiakban a BM II/5. (Belső reakciót elhárító) Osztálya által „Tóth Gabriella” fedőnéven foglalkoztatott ügynök mintegy öt éves működése során keletkezett dokumentumokból próbálok néhány következtetést levonni. Ennek a besúgónak a jelentéseire egy (engem személyesen is közelről érintő) „nagyimrés” szervezkedés, a *Hungaricus* fedőnevű ügy¹ belügyes és bírósági iratainak kutatása közben bukkantam, és feltűnt, hogy akikről jelentett, azok szinte valamennyien a mi baráti és ismeretségi körünkől kerültek ki. Érthető tehát, hogy meg akartam tudni, ki volt ez a „kedves barát” vagy ismerős. Kikértem „Tóth Gabriella” munkadossziéit, és mondanom sem kell, hogy – mivel ismertem a közeget – a harmadik-negyedik jelentés elolvasása után pontosan tudtam, ki a besúgó (egy fiatalabb kutató számára az azonosítás talán nehezebb feladat lett volna). „Tóth Gabi”, ahogy tartótisztjei néha nevezték, a viszonylag kevés női ügynökök egyike volt. Nem tudom, folytak-e kutatások arra vonatkozólag, hogy a népességben elfoglalt arányszámukhoz képest miért találkozunk a forrásokban a szervezett ügynökök közt jóval kevesebb nővel. Lehetséges, hogy voltak erre irányelvek, de az is elképzelhető, hogy a gyakorlat hozta így: a nők kevésbé voltak függetlenek, sokkal inkább leterhelték őket a kereső foglalkozás mellett a családi teendők, mint a férfiakat. Mindenesetre, ha már szervezték őket, a belügyesek

igyekeztek felhasználni női vonzerejüket is. Erre más női ügynökök általam megismert tevékenységében is találtam példát.

„Tóth Gabriella” 1958 nyarától 1963 őszéig tartó ügynöki munkálkodásának írásos „termékeit” három munkadossziében gyűjtötték össze,² a másolatokat pedig tartalmuk szerint különféle más (O-, V-, F- stb.) dossziékba osztották be (ezeknek útját nem tudtam követni).

Az ügynököt zsarolással szervezték be. Ennek előzménye volt, hogy amikor az 1949-ben megszüntetett Népi Kollégiumok Országos Szövetsége (NÉKOSZ) néhány korábbi vezetőjét, illetve aktivistáját 1957 májusában letartóztatták, az egykor népi kollégista Varga Évát is bevitték a Fő utcára, mert a forradalom napjaiban Kardos László, a NÉKOSZ volt főtitkára mellett tevékenykedett, főként a Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottságában. Csaknem egyévi vizsgálati fogság után azonban nem állították bíróság elé, hanem 1958 tavaszán kiengedték.³ Ennek ára – mint a rendőrségi iratokból utóbb kiderült – a besúgói tevékenység vállalása volt. Több mint öt éven át írt jelentései közül az első 1958 júniusában kelt.

Varga Éva pedagógiából és pszichológiából szerzett egyetemi diplomát, így aztán az akkor még le nem csukott „nékoszosokon” kívül a pedagógia és a pszichológia terén ügyködő „veszélyes elemek” ellen, majd hamarosan a BM által nacionalistáknak, nemzeti kommunistáknak nevezett „revizionisták” ellen is „bevetették” őt. Ezek a körök egyébként számos ponton érintkeztek, egymásba folytak, sőt sok esetben személyileg is azonosak voltak.

„Gabriella” tevékenységét ekkor már nem a börtönben lévő és hamarosan el is ítélt NÉKOSZ-vezetők dolgában igyekeztek hasznosítani, hiszen azok a BM szerint már „jó helyen” voltak – különben is a vizsgálati fogság alatt valószínűleg mindent elmondott róluk, amit tudott. Ehelyett elsősorban „kint” maradt barátaikról, ismerőseikről, hozzátartozóikról kellett információkat gyűjtenie. Tartótisztje az a Sándor György százados lett, aki 1958 nyarán már fontos szerepet játszott a *Hungaricus*-ügy nyomozásában és vizsgálati szakaszában.

Az 1919-ben született Sándor György illegális kommunista volt, majd különféle pártmegbízások után 1957 őszén került a BM II/5-e alosztályára, „a nacionalista elemek elhárításával foglalkozó” csoportba. Felettébe 1960-ban azt írta róla, hogy „az ellenforradalom után jött elvtársak közül egyike volt azoknak, aki a leggyorsabban sajátította el az operatív munka ismereteit [...] jó munkát végzett az alosztály egyik legfontosabb ügyének – »Hungaricus« – feldolgozásában és realizálásában”.⁴ (Az idézeteket továbbra is betűhíven közlöm.)

A *Hungaricus*-ügyben, azaz Mérei Ferenc és társai „ellenforradalmi szervezkedése” ügyében 1957. december közepén kezdtek nyomozni, és a „feldolgozás” éppen 1958 nyarán lett egyre intenzívebb; a „realizálás”, azaz a letartóztatás 1958 októberében következett be.⁵ „Tóth Gabriella” jelentéseiből elsősorban Mérei Ferenc – a pszichológia és pedagógia területén működő tudós, egyszersmind a NÉKOSZ egykori pedagógiai tanácsadója és pártfogója – ellen reméltek anyagot meríteni. Rajta kívül néhány egykori népi kollégista ellen is nyomoztak, akiket ugyan addig (különböző okok miatt) nem tartóztattak le, de tovább gyűjtötték róluk az adatokat, remélve, hogy ezeket később még hasznosíthatják.

„Gabriella” első fennmaradt dolgozata – mondhatnánk „vizsgamunkája” – saját bátyjáról és annak társaságáról szólt. A pápai református kollégium néhány egykori diákja az 1940-es évek első felében a népi írók hatása alá került, németellenes, antifasiszta regöscserkész⁶ volt. A háború után meglazult a kapcsolatuk, egyesek beléptek a kommunista pártba, mások a nemzeti parasztpártba, a forradalom után azonban mindannyian pártonkívüliek maradtak, és újra elkezdtek összejárni. „Tóth Gabriella” első jelentésében ezeknek az embereknek 1958. május 2-án, bátyja lakásán történt összejöveteléről számolt be, miután felsorolta, ki hol dolgozik: ketten jogtanácsosok voltak, egyikük gimnáziumi tanárként, egy másik fiatalember levéltárosként, a negyedik a Magyar Rádió irodalmi szerkesztőségében, végül az ötödik a Központi Statisztikai Hivatalban dolgozott. A jelentés szerint: „A beszélgetés menetéből az derült ki, hogy politikai kérdésekben nagyjából azonos véleményen vannak, lényegében nacionalista, szovjetellenes állásponton. Tudomásom szerint baráti

kapcsolataik eléggé intenzívek, többen közülük földet béreltek gyümölcsös telepítésére Szentendre határában, ahol közösen építenek weekendházat.”⁷

Ez a szöveg meglehetősen ártalmatlannak látszik, egyetlen olyan konkrétum sincs benne, ami miatt nyomozást kellett volna indítani. Hiszen az országban akkoriban ezerszámra folytattak ilyen beszélgetéseket baráti összejöveteleken, és ezt mindenki – a BM is – jól tudta. Érdekes azonban szemügyre venni, mit szűrtek le a jelentésből a belügyesek. Sándor százados felkiáltójellel és kettős aláhúzással adott nyomatékot a jelentés utolsó – a közös hétvégi házra vonatkozó – mondatának. A jelentésre *megjegyzést, értékelést és utasítást* írt. A *megjegyzés*: az ügynök „mint nacionalista nézeteket hordozó csoportosulást lát a volt pápai diákok kapcsolatában, ezért hívta fel rá figyelmünket.” (Sándor már itt megcsillogtatja fogalmazási képességeit.) Az *értékelés* hasonló szellemiségű: „M. L. és társai valamennyien pápai cserkészek. Felszabadulás előtt mint értelmiségi személyek a népi írók hatása alá kerültek, és nacionalista alapon németellenes csoportot hoztak létre. Felszabadulás után az MKP és NPP-ben, majd valamennyien 1948-ig az MDP-ben helyezkedtek el. A közös pártba lépés ellenére a baráti kör felbomlott, ami csak 1953 után verődött újra össze. Az ellenforradalom alatt többüknek tevőleges szerepük volt. Ellenforradalom óta rendszeresen összejárnak, *látszólag* baráti kapcsolatról van szó, *valóságban* összejövetelüknek politikai tartalma van, nézeteik nemzeti kommunista vonalat visznek.” [Kiemelések tőlem – G. É.] Sándor arra utasította az ügynököt, hogy „fogadja el a társaság egyik tagjának közeledését, amit az korábban megkísérelt. Ismerje meg nézeteiket, céljaikat, járjon el a csoport összejöveteleire.”⁸ A jelentést láttamozta (a később altábornaggyá és belügyminiszter-helyettesé avanszáló) Harangozó Szilveszter százados, akkori alosztályvezető. A bal alsó sarokban egy kéziratos megjegyzés olvasható: „Harangozó e! M. és csoportját feldolgozás alá kell venni erről már több ízben beszéltem Geréb e. sal (nem sok eredménnyel). A Bpesti rk egy ügynöke is hozott korábban anyagot róluk. *Igen veszélyes csoport!!*”⁹

A feljebb (és a továbbiakban is) betűhíven idézett belügyes reflexiók nemcsak a tiszték helyesírásáról és stílusáról adnak képet, hanem arról is, hogyan kriminalizálták a begyűjtött, mégoly jelentéktelennek látszó információkat is, ami egyébként a politikai rendőrség egész tevékenységét jellemezte. Egy másik tanulság: *ebben* a jelentésben nem volt szó a társaság egy tagjának korábbi közeledési kísérleteiről, a tartótiszt erre vonatkozó utalása tehát arra mutat, hogy az ügynök a titkos találkozózn élőszóval is megtoldotta jelentését (ez sok más dokumentumból is kiderül, nemcsak ennek az ügynöknek, hanem szinte valamennyinek az iratanyagában) – vagy pedig mégsem ez volt a legelső jelentés. Ez is a forráskritika nélkülözhetetlenségére int bennünket: a fellelhető írott források korántsem tartalmazznak minden tudnivalót.

A belügyesek feltehetően fokozatosan felismerték, hogy ez a csoport valójában nem veszélyes, és azokkal az egyéb nékoszosokkal sem tudtak mit kezdeni, akikről „Gabriella” mint régi ismerőseiről (Batár Attiláról és másokról) jelentett. Mindezek az emberek valóban nem voltak a rendszer hívei, de beszélgetéseik során csak véleményeket és információkat cseréltek, nem „szervezkedtek”. Egy ideig azonban még gyűjtötték róluk a jelentéseket. „Tóth Gabriella” 1958 júliusában arra kapott utasítást, hogy a közel-keleti helyzettel kapcsolatban keresse fel a társaság levéltáros tagját, aki azonban a jelentés szerint úgy vélte, hogy az nem érdekes: hiába akarja Hruscsov a Közel-Keletet „háborús tűzfészekké nyilvánítani, Amerika nem veszi ezt komolyan”.¹⁰ A tartótiszt szerint az illető „a politikai helyzetet Dulles-i szellemben fogja fel”.¹¹

A titkosrendőrségi gondolkodásmód jellegzetes és meglehetősen mulatságos megnyilvánulása az az alábbiakban szintén betűhíven idézett utasítás, amelyet Sándor százados adott az ügynöknek a megfigyelt levéltáros ugyanezen jelentésben ismertetett másik vélekedése kapcsán, vagyis hogy „sok a spicli”, „nagyon óvatosnak kell lenni”. Eszerint Sándor arra utasította az ügynököt, hogy „Gabriella” a rákérdezésben legyen óvatosabb. „Kérjen tanácsot a viselkedésre, ha kihalgatnák (sic!)” [Kardos László bírósági tárgyalásán, ahová végül is nem idézték be tanúnak – G. E.]. Az illető „érdeklődésére kihalgatása (sic!) esetén a történekről, először legyen tartózkodó, hivatkozva a titoktartásra, majd nagyon bizalmasan (sic!) »csak neki« nehogy spiclihez kerüljön és lebukjon, saját vallomásáról, Kardos állapotáról általános dolgokat mondjon. Játssza (sic!)

meg a megrettentett, aki fél a spicliktől, és elvesztette egyensúlyát, hogy félelmébe egyedül marad”, majd kérje a levéltáros segítségét „a kivezető út megmutatásához, mivel lehet mégis beszélni.”¹²

Jóllehet a belügyesek a „szentendrei barátok” fedőnéven megfigyelt emberekről kapott jelentésekből láthatólag semmit nem profitálhattak, mégis megpróbáltak – agent-provocateur módszerrel – valamilyen csoportot összehozni. De ez sem sikerült. A kiszemelt emberek (a fent említettek kivételével Batár Attila) a dolog célszerűtlenségére és veszélyességére hivatkozva elutasították az ilyen tervezetéseket. A „Gabriellát” tartó Sándor századost felügyelő Geréb Sándor százados mégis azt jegyezte rá a vonatkozó jelentésre: a megfigyelt levéltáros „jellemje – állandó kapcsolatkeresés, egyszer még célra vezet minket.”¹³

A politikai rendőrség „Tóth Gabriellát” ekkor már elsősorban a nyomozás végső stádiumában lévő *Hungaricus*-ügy pszichológus és pedagógus szereplőit, főként Mérei Ferenc, valamint az eljárásból utóbb mégis kihagyott vezető pedagógiai szakembereket, többek között Zibolen Endre és Kiss Árpád ellen kívánta felhasználni. Az ügynöknek külön jelentésben kellett felsorolnia pedagógus és pszichológus kapcsolatait.¹⁴ A tartótiszt arra utasította, hogy a közös barátokon keresztül férkőzzék egy általa addig csak távolról ismert fiatal, volt népi kollégista pszichológus közelébe, majd 1958 augusztusában és szeptemberében „tudományos szakvéleményeket” íratott vele Kiss Árpád és Zibolen Endre pedagógiai tanulmányairól, azt remélve, hogy mivel az illetők szakmai kapcsolatban álltak Méreivel, a BM őket is hozzá tudja csapni az „ellenforradalmi szervezkedéshez”. Ez azonban végül nem sikerült.

A Mérei Ferenc ellen folytatott nyomozásban – a vizsgálati és a bírósági eljárás során is – fontos vádpont volt a szaktudomány (a pszichológia és pedagógia) terén működőkre és különösen az ifjúságra gyakorolt káros befolyás. „Tóth Gabriellától” nyilvánvalóan megrendeltek erre vonatkozó információkat is: 1958. október 21-i jelentésében például azt írta Méreiről, hogy 1956 őszén fiatal pedagógusok egy csoportjának tanulókört szervezett modern nyugati pedagógiai szerzők tanulmányozására. Tardos Mártonné Péter Anna és négy másik nő jött össze Tardosné lakásán, hogy egy-egy olvasott munkát megvitasson. „Mérei ekkor határozottan kijelentette, hogy ezeken az összejöveteleken politikai kérdések nem jöhetnek szóba; ehhez tartották is magukat.”¹⁵

A jelentés szerzője méltán gondolhatta, hogy ennél ártalmatlanabb információt nem is írhatott volna. De lássuk a tartótiszt megjegyzését és értékelését: „Jelentés utal arra, hogy Mérei milyen sokoldalúan iparkodott befolyása alá vonni a fiatal értelmiségi kádereket. Bár állítólag Mérei politikamentes tanuló körbe vonta össze a fentieket, az a tény, hogy ott *csak a nyugati pedagógiai nézeteket* terjesztették, *lényegében* politizálás volt.”¹⁶ [kiemelés tőlem – G. É.] Az ügynök utasítást kapott további adatok gyűjtésére.

Egy ezzel kapcsolatos további jelentés már látszatra sem volt ártalmatlan. Az ügynök leírja az egyik résztvevő férjének véleményét, amely szerint „Tardosné Péter Anna 1956-os magatartása »racionális jobboldali« magatartás volt. Agitációjában rendszeresen felhasználta az apjától [Péter György KSH-elnöktől] nyert adatokat annak bizonyítására, hogy Magyarország számára előnytelenebb a SZU-val való gazdasági kapcsolatok.”¹⁷ A tartótiszt megjegyzése: „»Tóth G.« elmondása szerint Tardosné baráti körében ellentétek alakultak ki, mivel a többiek a jobbratulódásba Tardosné hajszolta bele, ugyanakkor most ők kerültek ki munkahelyükről, míg Tardosné a »sorozatos« szülés megmenti.”¹⁸ No lám, ezt is csak szóban mondta el az ügynök, a leírt jelentésben nem szerepel ez a némi személyes ellenszenvről tanúskodó információ.

Nyilvánvalóan Mérei ellen akartak további adatokat gyűjteni akkor is, amikor az ügynöknek feladatuk szabták, hogy vegye fel a kapcsolatot Mérei legközelebbi munkatársával (akit szintén szerettek volna letartóztatni, de – mint utóbb nyilvánvaló lett – ebben az ügyben csak gyermektelen nőket csuktak le). Sándor százados részletes tanácsokat adott arra vonatkozóan, hogy „Gabriella” miként férkőzzék szakmai ürügyekkel a pszichológus bizalmába.¹⁹

A belügyeseket különösen izgatta, hogy milyen hírek, milyen vélekedések terjednek *kint*, a még szabadlábban lévő „ellenséges elemek” közt a letartóztatásokról, a vizsgálatokról, az ítéletekről. „Tóth Gabriella” jelentéseiben és a neki adott utasításokban

1958 őszétől kezdve fontos helyet foglaltak el a bebörtönzöttek hozzátartozói, barátai és ismerősei között terjedő hírek, vélemények s főként a kapcsolatok. Jelentenie kellett, milyen reflexiókat váltott ki Mérei Ferenc és társai október 18-án történt letartóztatása, majd az ugyanebbe a körbe tartozó Nemes Livia pszichológus 1959. január végi letartóztatása; mit mesélnek a hozzátartozók a *bentiek* állapotáról, helyzetéről. Március 26-án – amikor a Fő utcai tárgyalóteremben már folyt a Mérei-per – Kovács Tibor őrnagy, aki az év eleje óta volt „Gabriella” új tartótisztje, arra utasította az ügynököt, hogy pszichológus és pedagógus ismerősein „keresztül intenzívebben gyűjtse össze a Méreivel és társaival kapcsolatos híreket, és továbbítsa azokat a hírforrás megnevezésével”.²⁰

Az ügynök „saját kezdeményezésre” hozott jelentései is gyarapították a BM „látókörébe” került emberek számát. Már a legelején önként – vagy a tartótiszt szóbeli utasítása értelmében, hiszen írásbeli utasításnak az iratokban nincs nyoma – jelentett egy orosz nőről, aki feleségként került Magyarországra. A diplomáciai szolgálatban álló férj – egyébként hithű, balos kommunista – „Gabriella” régi debreceni ismerőse volt. A Trude nevű nő óvatlanul azt mondta, hogy a magyar kommunisták idealizálják a szovjet állapotokat, pedig „ott sokkal kisebb a szabadság”.²¹ Magától jelentett 1959 novemberében régi bölcsészkar-i ismerőséről, Varga Ivánról, aki a tartótiszt szerint „érdekes filozófiai fronton”, majd még érdekesebb lett, amikor az ügynök azt jelentette róla, hogy útlevelet kért Lengyelországba, ahonnan majd nyugatra akar távozni, a BM pedig folyton beszélgetésekre hívja.²² Saját kezdeményezésére jelentett egy véletlen találkozásról Sándi Emilnével, akit a NÉKOSZ-ból ismert.²³ Néhány más ilyen jellegű buzgalomnak a jelentésekben nem volt folytatása. Egy ízben például beszámolt egy valamikori Györffy-kollégista leánnyal történt találkozásáról, akinek férje az ügynök szerint a XII. kerületi nemzetőrség parancsnoka volt (évtizedekkel később egyébként alkotmánybíró lett). Geréb százados viszont azt írta a jelentésre: „Mielőtt egy új tagra ráküldjük, az illetőt priorálni kell.”²⁴ Ugyancsak „saját kezdeményezésre” „Gabriella” folyamatosan jelentett nagynénjéről, aki befogadta őt Attila úti otthonába, amikor neki még nem volt lakása. Az akkor már 55 éves tisztviselő, aki 1929 óta a Nemzeti Múzeum régészeti osztályán dolgozott, teljesen apolitikus, bár persze nem éppen kommunistabarát ember volt, aki a BM-et legfeljebb azért érdekelhette (ha egyáltalán), mert rajta keresztül a múzeumban működő emberekről – elsősorban egy nemzetközi hírű, vele jó barátságban lévő antropológusról – remélt némi információhoz jutni.

„Saját kezdeményezésre” más ismerősökről vagy akár csak véletlenül megismert emberekről is adott jelentéseket, amelyekről nem tudhatta, nem lesznek-e súlyos következményeik az illetőkre nézve. „Tóth Gabriella” fő feladata továbbra is a *még* be nem börtönzöttek és a *már* lefogott „ellenséges elemek” rokonai, barátai, ismerősei között keringő híresztelések, vélemények megismerése volt. 1959. március végén újra utasították, hogy továbbra is figyelje a véleményeket, keresse fel az érdekelt személyeket információcserére.²⁵ A Mérei és társai elleni 1959. április elsején hozott ítélet visszhangjáról a Pedagógiai Tudományos Intézetben dolgozó egyik ismerősének információi alapján jelentett; az utóbbi viszont Vásárhelyi Miklósnétól szerezte az értesüléseket. Az ügynöknek itt eszébe juthatott (és ezt nyilván szóban mondta el a tartótisztnek), hogy 1946–1947-ben együtt volt Vásárhelyiné Pór Edittel a Zrínyi Ilona népi kollégiumban. Így aztán utasították, hogy a régi ismeretség alapján vegye fel a kapcsolatot a Nagy Imre-ügyben elítélt Vásárhelyi feleségével.²⁶ Jó lehetőséget láttak itt arra, hogy „Tóth Gabriellát” most már az összes „revizionista” és nékoszos elítéltek ismeretségi, baráti és családi körében végzendő „munkára” használják fel.

A következő néhány évben az ügynök fontos feladataként határozták meg, hogy információkat gyűjtsön a kiszabaduló politikai elítéltekről, mindenekelőtt a „nagyimrésekről” és ezen belül is különösen Vásárhelyi Miklósról és kapcsolatairól. Vásárhelyihez igazából nem tudott eljutni, de ugyancsak a „zrínyis” kapcsolat révén sikerült beférkőznie az 1961-ben szabadult Radó György orvos – Vásárhelyi legjobb, legrégebb barátja – feleségének bizalmába, s így mégiscsak besorolódott az erről a körről jelentő besúgók közé.²⁷

Amikor közeledett az 1963. tavaszi, úgynevezett nagy amnesztia – amelynek keretében kiengedték az 1956 utáni megtorlás idején elítélt csaknem valamennyi politikai

fogyot –, megint fontosabb lett „Tóth Gabriella”: elsősorban őt akarták felhasználni Kardos László egykori NÉKOSZ-főtktár figyelésére. A BM ugyanis az amnesztiára vonatkozó politikai döntés ellenére ugyanolyan veszélyesnek tartotta az ilyen embereket, mint letartóztatásuk és elítélésük idején. Mint Kardos László egykori kapcsolata, ekkor felmerült a feljebb már szóba került Sándi Emilné személye is. Mint már említettem, „Tóth Gabriella” egy véletlen találkozás után „saját kezdeményezésére” jelentett Sándinéről. Ezt az ügyet azért ismertetem az alábbiakban részletesebben, mert kiválóan illusztrálja, hogyan tudott egy-egy csak „ötletszerű”, feladaton kívüli, látszólag jelentéktelen tartalmú ügynöki jelentés olykor új vizsgálati irányt elindítani. Ismeretsége dr. Sándi Emilné Erdész Erzsébettel még a népi kollégiumok idejéből származott. Erdész Erzsébet a háború után, 1945-től a NÉKOSZ-hoz akkor szorosan kapcsolódó, bentlakásos Állami Védőnőképző Intézetben tanult, majd tanított, és akkoriban, 1946–1948-ban a budapesti nékoszosok szinte valamennyien ismerték egymást. Az ügynök véletlenül találkozott vele a Városligetben, 1959 áprilisában. Beszédtemájuk nyilván bőségesen akadt: az akkor már elítélt, mindannyiuk által tisztelt Kardos László és más közös ismerősök sorsa. Ebben a körben egyébként köztudott volt, hogy Varga Éva a forradalom alatt az Értelmiség Forradalmi Bizottságában Kardos mellett dolgozott, s vele együtt 1957 kora nyarán le is tartóztatták. A jóhiszemű Erdész Erzsébetnek **28** eszébe sem jutott, hogy ne bízzék meg benne. Városligeti beszélgetésük során elmondta, hogy az Országos Széchényi Könyvtárban dolgozik, levelezik közös ismerősükkel, az 1956 decemberében külföldre menekült Jónás Pállal, továbbá, hogy az OSZK-ba bejár hozzá Pogány Mária (Kardos későbbi felesége), aki könyveket kér Kardos számára. Az is szóba került, hogy a könyvtárban egy új munkatársat, akit Széll Jenő szobájába telepítettek, **29** spiclinek vélnek.

„Gabriella” részletesen beszámolt a beszélgetésről; mint már korábban is többször, „saját kezdeményezésre hozta a jelentést”. **30** Sándiné a BM számára mindaddig nem létezett. Kovács Tibor őrnagynak a jelentésben ekkor csak Jónás Pál neve tűnt fel. „Jónás Pál az MDFM-ben Ádámmal és Gimessel volt kapcsolatban. **31** 1956 decemberében disszidált. Sándinéval való kapcsolata esetleg hasznosítható.” A tartótiszt további kapcsolattartásra utasította „Gabriellát”.

Sándiné mindamellet hosszú ideig érdektelen maradt a BM számára. Egy 1959. szeptemberi jelentés szól újra egy vele folytatott beszélgetésről, de csak a Pogány Máriáról szállongó híresztelések kapcsán. Másfél évvel a Sándinéről szóló első jelentés után még mindig kizárólag Jónás Pál miatt érdekli őket Sándiné. Amikor az ügynök beszámolt arról, hogy az Éva eszpresszóban történt (előre megbeszélte) találkozásukon Sándiné megmutatott neki egy Jónástól kapott üdvözlőlapot, a tartótiszt a jelentést „operatív szempontból értékesnek” minősítette, mert „igazolja más irányú jelzésünket, amely szerint Sándyné (sic!) rendszeres levelezési kapcsolatban áll Jónás Pállal.” **32**

Mivel a besúgó ugyanekkor azt is jelentette, hogy beszélgetett a férjjel (dr. Sándi Emillel) is, aki angliai utazásáról mesélt, „Gabriellát” nemcsak arra utasították, hogy tudjon meg még többet a Jónással való kapcsolatáról, hanem arra is, hogy szedje ki a férjből, milyen emigráns személyekkel találkozott külföldön. **33** A tartótiszt által adott értékelés szövegében megjegyzésre érdemes a „más irányú jelzésünk” említése. Vajon postai ellenőrzés útján avagy egy másik besúgótól érkezett a „jelzés”? Mindenesetre a magyar politikai rendőrség ekkor már nem sokat tudott volna kezdeni Jónás Pállal, hiszen ez a „célszemély” az Egyesült Államokban élt, a BM cselekvési hatósugarán kívül.

Több mint fél évvel később, 1961 tavaszán értesült a titkosrendőrség egy olyan tényről, amely miatt komolyabban kezdett el foglalkozni Sándinéval. „Tóth Gabriella” ugyanis megtudta, hogy 1957 májusában történt letartóztatása előtt Kardos László egy iratcsomagot adott át megőrzésre Sándinénak, aki azt jól elrejtette. Az ügynök ezt a most már súlyosan terhelő információt szintén „feladatán kívül” jelentette 1961. március 31-én. **34** A következő, 1961. április 15-i jelentésre a tartótiszt már azt jegyezte rá, hogy „ügynök feladata volt Sándiné felkeresése”, megtudni, mit őriz Kardos megbízásából. De egyelőre „az anyag jellegét és hollétét nem tudta megállapítani.” Az ügynök ezután a következő feladatot kapta: „Sándinét látogassa meg a lakásán, s a könyveiről érdeklődvé tudja meg, hogy könyveit, iratait a lakásán vagy a könyvtárban tartja-e”. **35**

A titkosrendőrök az eldugott iratokról szóló első jelentés után nagyon ambicionáltak, hogy a rejtekhely nyomára bukkanjanak. Fantáziájukat talán az is felcsigázta, hogy (mint ez hamarosan kiderült) ezúttal nem szokványos helyen – lakásban vagy irodában – kellett kutakodniuk, hanem az Országos Széchényi Könyvtár beláthatatlan könyv- és papírtengerében. Még titkosabbá tette számukra a dolgot mindaz, amit az egymást követő jelentések szerint az ügynök kérdéseire Sándiné válaszolt. Az anyag „olyan helyen van, ahol ő is nehezen férhet hozzá, de biztos, hogy 50 év múlva is meglesz ott”, és „csak akkor kerülhet elő, ha a Széchényi Könyvtár leég, s a hamuban kotorászva valaki megtalálja”.³⁶ „Az irat penészes ócskaságok, divatlapok közé van rejtve – írta „Gabriella” –, feltehetően abban a kis raktárban, ahol ő [Sándiné], mint régebben említette, néha dolgozni szokott, francia folyóiratköteteken ülve”.³⁷ Tulajdonképpen érthetetlen, miért volt olyan fontos a BM számára a feltételezett napló megtalálása, hiszen Kardos már amúgy is életfogytiglani büntetését töltötte – hacsak nem újabb „büntársak” felfedezését remélték ettől a szövegtől. Söjtöri Géza százados, aki 1961 januárja óta volt „Gabriella” tartótisztje, újra meg újra azt szabta feladatául, hogy szedje ki Sándinéból a titkot „azzal az ürüggyel, hogy Kardost megfelelően tájékoztathassa, ha arra kerül a sor.”³⁸ Most is utasította a baráti kapcsolat további „mélyítésére”, az iratok hollétének és Sándiné kapcsolatainak felderítésére.

Az ügynök igyekezett is végrehajtani ezt a feladatot. Jó néhányszor felkereste Sándinét a könyvtárban, kiállításra ment vele, eszpresszóban találkoztak, a lakására is többször meghívta magát. Itt a könyvespolc tartalma és a házaspár politikai nézetei felől is érdeklődött. Egy jelentésében még azt is leírta, milyen új könyveket kaptak külföldről (képzőművészeti albumokat, Ortega y Gasset, Einstein műveit). Ez utóbbi értesülést a tartótiszt – éles elméjűen – így értékelte: „Jelzés a külföldi könyvek szempontjából figyelemre méltó, amely aktív nyugati kapcsolatokra enged következtetni.”³⁹ „Gabriella” azt is feladatul kapta, hogy „érdeklődjön a könyvtárban lévő úgynevezett »rendes emberekről«, kivel áll bizalmas baráti kapcsolatban.”⁴⁰

A tartótiszt mindvégig nagyon elégedett volt az ügynökkel. Egy értékelésében – amelyet „Gabriella” Sándinéről szóló egyik 1961. szeptemberi jelentéséhez fűzött – kifejezetten megdicsérte: „Ügynök kezdeményező magatartása azt tükrözi, hogy szívesen dolgozik velünk együtt, s igyekszik az ellenséges tevékenységet felderíteni. Magatartásában beállt ilyen változása egyéb személyekről hozott jelentésében is tükröződik. (Pl. Radó, Moravec.)”⁴¹ Egyébként jelentéseit illetékeségből több más állambiztonsági tiszt is olvasta, Sándinéval pedig nemcsak „Gabriella” tartótisztje foglalkozott, hanem a Széchényi Könyvtárat mint intézményt – BM-es nyelven „objektumot” – figyelő belüleges is, ez esetben Benedek Endre százados. Söjtöri őt különféle intézkedésekre tett javaslataiban „a könyvtárat tartó” operatív tisztnek, egy helyütt éppenséggel „a könyvtárat elhárító” tisztnek nevezte.⁴²

„Tóth Gabriella” rászolgált a dicséretre, azaz magáévá tette megbízói nézőpontját. Ezt a jelentésekben összehordott információkon kívül számomra az a cinikus mondata is illusztrálja, amely a dosszié hollétééről és a régi időkről Sándinéval folytatott beszélgetésének ismertetése után olvasható: „A beszélgetés részéről a Kardosért és Sándinéért való gyengéd aggodás jegyében folyt.” Ugyanezen alkalommal az ügynöknek arra a kérdésére, vajon írt-e Kardos László önéletrajzot, Sándiné elmondta, hogy a dossziében nem is az ő kézirata van, hanem Nagy Imre 1953 utáni memoárja.⁴³ Valójában itt nem memoárról volt szó, hanem Nagy Imre különféle forradalom előtti írásairól, beszédeiről. Csakhogy ezeket az iratokat Göncz Árpádnak Regéczy László segítségével már 1956 decemberében sikerült külföldre csempésznie, s 1957-ben már meg is jelentek nyugaton *A magyar nép védelmében* címmel, a magyaron kívül még sok más nyelven. Erről az 1957 májusában letartóztatott Kardos nyilván nem tudhatott, ezért is igyekezett biztonságba helyezni a nála lévő másolati példányt.

1962 januárjában új tartótiszt vette át „Gabriellát”. Lencsés Miklós százados újra áttekintette – sok más ügy mellett – Sándiné ügyét. Az ügynöktől rövid életrajzot és jellemzést kért Sándinéről,⁴⁴ majd az utóbbi „bűneiről” is összefoglalást készíttetett.⁴⁵ Mint a tartótiszt rájegyzéséből kiderül, mindezeket „Benedek elvtárs kérésére” íratta le, mert „Sándi Emilné feldolgozásával Benedek elvtárs foglalkozik”. A *feldolgozás* belüleges nyelven több dolgot is jelenthetett: terhelő adatok gyűjtését (letartóztatás céljából) vagy

beszervezési kísérlet előkészítését (esetleg éppen ebből a célból kellett a terhelő adatok). Itt valószínűleg az utóbbira gondolhattak, hiszen 1962-ben már nemigen lehetett valakit a Sándiné elleni vádpontok – nyomtatásban már megjelent szöveg rejtegetése, disszidenssel való képeslapváltás – alapján letartóztatni. Egy korábbi értékelésében Söjtöri százados már felvetette egy „esetleges kombináció” kidolgozásának lehetőségét.⁴⁶ A kombináció a belügyes szóhasználatban többnyire a kompromittálási, szervezési, bomlasztási és más manővereket takarta. Az akkori állambiztonsági elképzelés szerint ugyanis kellő nyomással mindenki vagy szinte mindenki szervezhető volt – ami szerencsére nem bizonyult igaznak.

Időközben, 1962 októberében, „Gabriella” jelentette, hogy Sándiné a könyvtár tatarozása miatt kivette az iratokat a rejtekhelyről, amelyet végül is a belügyesek soha nem ismertek meg, s áttette a saját íróasztalfiókjába.⁴⁷ A tartótisztet azonban ekkor nem érdekelte az ügy, hiszen már tudta, hogy a nyomtatásban megjelent, 1956 októbere előtti Nagy Imre-szövegekről van szó. Csaknem öt hónappal később, 1963. február közepén mégis sor került a Söjtöri százados által már régóta javasolt titkos házkutatásra. Ezt azért hajtották végre, hogy Sándiné ellen legálisan felhasználható terhelő adat legyen a kezükben, az ügynökjelentéseket ugyanis nem lehetett a bíróságnál legális bizonyítékként kezelni, meg aztán nem is akarták a hálózati embert lebuktatni. Azt tervezték, hogy Sándinét „terhelő adatok” alapján szervezik. Ezt – miként feljebb már szó volt róla – a közeledő „nagy amnesztia” tehetette aktuális feladattá, hiszen meg kellett erősíteni a szabadulókra, többek közt a Kardos Lászlóra ráeresztett ügynökhálózatot.

Magára a titkos házkutatásra Lencsés százados 1963 februárjában tett konkrét javaslatot. A javaslatához hozzáfűzte: előzőleg „tájékozódni kell a Vizsgálati Osztályon, hogy büntethető-e Sándiné fenti tevékenysége.”⁴⁸ (Valójában akkor már nem volt büntethető.) Amikor „Gabriella” február 23-án beszámolt a könyvtárban tett újabb látogatásáról, a jelentés végére egy sematikus ábrát rajzolt, amely feltüntette, hogy a munkaszobában lévő négy összetolt íróasztal közül melyik Sándinéé.⁴⁹ Nem tudhatta, hogy ez felesleges fáradozás volt, hiszen a titkos házkutatás már néhány nappal előbb megtörtént, a belügyesek ugyanis máshonnan is könnyen megtudhatták – például az úgynevezett belügyi összekötőtől –, hogy melyik íróasztalban kell kutatniuk. A dossziét lefényképezték, de nem vitték el. Sándiné semmit nem vett észre, „nem fogott gyanút”.⁵⁰

Kardos László szabadulása után Sándiné azért lett fontos a BM számára, mert rajta keresztül akarták elérni, hogy „Tóth Gabriella” újra kapcsolatba kerüljön Kardossal.⁵¹ Az utóbbi ugyanis haragudott rá Fő utcai vallomásai, a szembesítéskor tanúsított magatartása miatt. A jószívű és jóhiszemű Sándiné közvetített is Varga Éva érdekében, mert elhitte neki, hogy vallomása nem ártott Kardosnak. Az 1963-as amnesztiától kezdve „Tóth Gabriella” fő feladata az volt, hogy a börtönből kijött Kardos Lászlóról és kapcsolatairól jelentsen. Közben 1963. augusztus elején az ügynököt új tartótiszt vette át: Kerényi György százados. Első találkozásjukon, amely a „Belvárosi” fedőnevű K-lakáson augusztus 5-én 17-től 19 óráig tartott, „Gabriella” – nyilván előzőleg kapott feladat alapján – egyebek közt azt is tudatta, hogy Sándi Emilék augusztus 6-án utaznak a Balatonhoz nyaralni, s távollétük alatt csak a házvezetőnő lesz a lakásban.⁵² Ilyesmire a belügyesek főként akkor voltak kíváncsiak, amikor valahol lehallgató berendezést akartak telepíteni, vagy titkos házkutatást kívántak tartani. Egy későbbi iratból – amelyről alább lesz szó – megtudhatjuk, hogy a házvezetőnőt valamikor, feltehetően Sándiék távolléte idején, tényleg behívták a kerületi rendőrkapitányságra, ahol huligánokról és betörőkről faggatták. Ennek csak az lehetett az értelme, hogy eltávolítsák a lakásból. És valóban: egy még későbbi iratból megtudhatjuk, hogy Sándiné megfigyelésére egy ideig alkalmazták is a 3/a-nak nevezett rendszabályt, a telefon-lehallgatást. Egy másik irategyüttesből az is kiderül, hogy milyen célból.

„Tóth Gabriella” dossziéjában ezután már csak egyszer került szóba Sándiné: egy 1963. október 21-i találkozón. Ekkor akarták az addigra dekonspirálódott ügynököt – miután Kardos tőle vagy mástól tudomást szerzett besúgó tevékenységéről – kizárni a hálózathoz (az ünnepélyes alkalomra az előző tartótiszt is megjelent).⁵³ De még mielőtt erre a tárgyra rátérhetek volna, „Gabriella” szóban valami fontos dolgot jelentett. Kerényi százados az alábbiak szerint számolt be erről: „1963. október 11-én kereste [őt]

dr. Sándi Emilné, hogy nagyon fontos ügyben szeretne vele beszélni. Sándiné »Tóth Gabriellának« elmondotta, hogy 1963. október 7-én a BM részéről két férfi kereste fel a könyvtárban, és közölték vele, hogy névtelen bejelentést kaptak, mely szerint ő az íróasztal fiókjában ellenforradalmi irományokat rejteget. A BM részéről nála megjelent két személyről személyleírást adott úgy, hogy „Tóth Gabriella” fn. hálózati személy előtt nem volt vitás, hogy kik keresték fel Sándinét. Sándiné továbbá elmondotta, hogy a két BM-es ember az anyag előkerülése után azt mondta, hogy ők nem akarnak ebből nagy ügyet csinálni, figyelembe veszik korábbi pozitív tevékenységét, valamint családi körülményeit. Sándiné tanácsot kért »Tóth Gabriellától« arra vonatkozóan, hogy Kardosnak elmondja-e, mi történt vele, és őt ebből kifolyólag veszély fenyegeti. Ügynökünk helyesen azt válaszolta, hogy nem tartja ésszerűnek, mert ezzel Kardos nyugalma ismételtelen felkavarnák. Az ügynökünkkel történt megállapodás ellenére Sándiné másnap felkereste Kardost, és a fenti esetet elmondta neki is.”⁵⁴ A jelentés szerint ugyanekkor számolt be Sándiné arról is, hogy házvezetőnőjét beidéztek a kerületi rendőrségre. (Természetesen semmiféle névtelen bejelentés nem történt: a belügyesek tudták, hol és mit kell keresniük az íróasztalban.)

„Tóth Gabriella” harmadik munkadossziáját itt lezárták. Ebből az iratanyagból nem derül ki, mi történt Sándinéval a házkutatás után. De időközben szerencsére előkerült egy Sándi Emilnéről összeállított vizsgálati dosszié,⁵⁵ amelyből kiderül ennek a történetnek a további alakulása és az eddigi dokumentumokból meg nem ismerhető – bár sejthető – háttere is.

Maga a vékony dosszié alig néhány iratot foglal magában. 1964. május 21-én a Belügyminisztérium nyomozást rendel el dr. Sándi Emilné ellen,⁵⁶ május 25-én terhelte nyilvánítja azzal az indokolással, hogy „államtitkot képező adatokat közölt arra illetéktelen személlyel”.⁵⁷ Ugyanezen a napon a Gyorskocsi utcában, vagyis a vizsgálati osztályon kihallgatják,⁵⁸ majd másnap befejezik a nyomozást.⁵⁹ A megszüntetést javasoló iratból kiderül, hogy a nyomozást öt nappal korábban, a III/III/5. Osztály adatai alapján, azért rendelték el, mert Sándinét 1963. október 7-én, a házkutatás után, a „megtalált” iratokra mint terhelő bizonyítéokra hivatkozva beszervezték, de ő a titoktartási kötelezettség ellenére még aznap felfedte beszerzése tényét egy barátnőjének, valamint férjének is. Miután a telefonlehallgatás útján erről azonnal tudomást szereztek, még abban a hónapban kizárták a hálózatból. Mivel azonban a vizsgálati osztály által kért jogi szakvélemény szerint „cselekménye, ami a beszerzés alapját képezte, büntetőjogilag ma már nem üldözhető”, az illetékes osztály a nyomozás megszüntetését javasolta. Ugyanakkor szükségesnek tartotta, hogy a nevezettet figyelmeztetésben részesítsék.⁶⁰

Hogy a beszerzés és a dekonspirálás, azaz az „államtitok megsértése” miképpen zajlott le, azt Sándiné mondta el május 25-i vallomásában. Azt viszont, hogy október elején miért tartotta szükségesnek az állambiztonság Sándiné beszerzését és az ezt előkészítő házkutatási komédia megrendezését, a dossziéhez előzményként csatolt korábbi, 1964. március 28-án kelt irat – a BM III. Főcsoportfőnöksége 1. Osztályának E. alosztálya által megfogalmazott jogi szakvélemény – árulja el: „Az a körülmény, hogy dr. Sándi Emilné baráti köréhez tartozó személyek közül a III. Csoportfőnökség többeket feldolgozás, illetve ellenőrzés alatt tart (...), s ebben a körben megfelelő hálózata nem volt, indokolta tette Sándiné beszerzését. Terhelő adatként a Nagy Imre-féle kézirat szolgált, amit a beszerzést megelőzően tartott kutatás során Sándiné íróasztalában megtaláltak és lefoglaltak.”⁶¹ (Hát persze, hogy megtalálták, hiszen már februárban a kezükben volt, csak akkor még nem tudták, mikor lesz szükségük „terhelő adatként” való felhasználására. Erről persze Sándiné mit sem sejtett.) Most a nyílt házkutatást „névtelen bejelentéssel legalizálták”.⁶² A belügyesek 1963. október 7-én azért kerítették sort erre a házkutatásra, mert ekkor már elhatározták „Tóth Gabriella” kizárását a hálózatból, s így sürgősen szükségük lett valakire, akinek révén Kardos Lászlóról és kapcsolatairól továbbra is adatokat gyűjthetnek. Sándiné alkalmasnak látszhatott arra, hogy az eddig még „jegelt” terhelő adatokkal most nyíltan előálljanak, és büntetőeljárással fenyegetessék meg.

A házkutatás után – Sándiné vallomása szerint – a valóságban az történt, hogy a két belügyes tiszt a munkahelyéről egyenesen bevitte a rendőrségre (ő azt hitte, hogy a

Budapesti Rendőr-főkapitányságra, valószínűbb azonban, hogy a Gyorskocsi utcába, a politikai vizsgálati osztály székhelyére, népies nevén: a Fő utcára; amikor valakit két fogdmeg közé beültetnek egy autóba, nem szokták volt megmondani, hová viszik). Ott hosszan kihallgatták Kardos Lászlóval való kapcsolatáról, az elrejtés körülményeiről. „Gabriella” jelentéseiből egyébként azt is tudták, hogy Sándiné a lakásán egy dossziében néhány 1956-os újságszámot rejteget, majd közölték vele, hogy ezt a súlyos bűncselekményét jóvá kell tennie, mégpedig úgy, hogy társadalmi munkaként a rendőrségnek segít. Hosszas megdolgozás után Sándiné aláírt egy nyilatkozatot, amelyben vállalta, hogy információkkal segíti majd a politikai rendőrség munkáját. Természetesen szigorú titoktartásra is kötelezték.⁶³

Sándinét azonban, mihelyt kilépett a kapun, súlyos kétségek kezdtek gyötörni, hogy nem cselekedett-e nagyon helytelenül. Későbbi elmondása szerint ekkor találkozott az utcán Bohus Mártával, akivel annak idején az Állami Védőnőképző Intézetben együtt tanultak és dolgoztak. A titoktartási kötelezettséggel nem törődve rögtön elmondta neki, mi történt, és tanácsát kérte. Bohus Mártának az volt a véleménye, hogy ilyen helyzetben nem lehetett volna mást tenni. Ez megnyugtatta Sándinét, aki azután arra kérte barátnőjét, mondja el Kardos Lászlónak az egész dolgot, figyelmeztesse, hogy legyen óvatos. Sándiné tehát azonnal dekonspirálta magát. Hazaérve férjének is beszámolt a nap történéseiről, és megtanácskozta vele, mi legyen. Sándi Emilnek – a feleség fent említett 1964. májusi vallomása szerint – rossz véleménye volt a dologról, de belátta, hogy ebből a helyzetből csak így lehetett menekülni.⁶⁴ A telefon-lehallgatás révén a BM azonnal tudomást szerzett a dekonspirációról, amelyet október 26-án az erre vonatkozó kérdésre Sándiné nyomában el is ismert. A következő napon – nagy megkönnyebbülésére – kizárták a hálózatból, ⁶⁵ összesen tehát 19 napig volt beszerelve.

A levéltárban eddig fellelt dokumentumok nem adnak magyarázatot arra, hogy néhány hónap múltán miért vették elő újra az ügyet. Feltételezésem szerint ez összefügghetett az útlevélkérelmével. Dr. Sándi Emilnek ugyanis a magyar állam 1964 elején egy meghívás alapján két évre szóló (később még két évre meghosszabbított) szerződést engedélyezett Ghánába, ahová a kutatóvegyész magával akarta vinni feleségét és két gyermekét. Lehet, hogy a BM ezért tartotta szükségesnek az ügy teljes lezárását, s feltehetően ezért kérték 1964 márciusában a jogi szakvéleményt. Mivel az illetékes alosztály véleménye az volt, hogy „a beszerzés alapjául szolgáló adatok büntetőjogilag nem értékelhetők”, ezért célszerű a vizsgálatot lezárni, és csak figyelmeztetést adni,⁶⁶ a BM Útlevel Osztály 1964. május 12-én engedélyezte, hogy Sándi Emilné is megkapja (*pro forma* öt évre érvényes) útlevelét.

Úgy látszik azonban, nem akarták, hogy Sándiné teljesen következmények nélkül „ússza meg” a dolgot. Mással nemigen magyarázható, hogy miután korábban már eldöntötték, megadják a kért útlevelet, mégis lefolytatták a teljesen értelmetlennek tűnő, fent ismertetett néhány napos titkosrendőrségi eljárást, a nyomozás elrendelésétől a szóbeli figyelmeztetésig. A dossziét ezek után 45 számozott oldallal lezárták, Sándinét az alapnyilvántartásból törölték, de úgynevezett kutatónyilvántartásba vették.⁶⁷

Sándiné tehát elutazhatott családjával. A ghánai szerződés lejárta után azonban szüleinek megírta, hogy nem térnek haza, mert férje nem kapta volna vissza előbbi állását, fiát pedig nem biztos, hogy felvették volna az egyetemre.⁶⁸ Ami ezután történt, azt már nem levéltári forrásokból tudtam meg, hanem Sándi Emil sokkal később írt önéletrajzából és Sándi Gábor – az 1950-ben született idősebbik gyermek – felnőttkori visszaemlékezéseiből, amelyeket szerencsémre feltett a világhálóra, ahol is rábukkantam.

1964-ben dr. Sándi Emillel együtt az egész család Ghánába utazott. Az 1968-ig meghosszabbított szerződés lejárta után azonban nem tértek vissza Magyarországra, hanem Kanadába emigráltak. Önéletrajzában a férj azt írja, hogy felesége soha nem hagyta volna el hazáját és szeretett munkahelyét, a Széchényi Könyvtárat, ha nem érte volna ez a sok zaklatás, megfélemlítés. A Sándi-család végül is jól megtalálta helyét a vendégszerető Kanadában: minden családtag sikeres, boldog életet élt, csak Erdész Erzsébet vágyódott vissza egész életében Magyarországra. Könyvtárosként nem dolgozhatott, de visszatért korábbi terveihez: a háború előtt mint tehetséges fiatal leány

Jaschik Álmos budapesti képzőművészeti iskolájában tanult, utána azonban más irányt vett pályája. Kanadai évtizedeiben viszont gyermekei nevelése és a család ellátása mellett rajzolással, festéssel töltötte idejét. Egy kiújult rákbetegség azonban sajnos igen korán, 1990-ben véget vetett életének.

Fiától, Sándi Gábortól még egy fontos mozzanatot tudtam meg: Erdész Erzsébet élete végéig, a többi családtag pedig mindaddig, amíg a fentebb ismertetett levéltári dokumentumok elő nem kerültek, abban a szilárd tudatban élt, hogy a névtelen feljelentés egy bizonyos könyvtári munkatárs műve volt, akinek a neve a világhálóra is felkerült, holott, mint láttuk, semmi köze nem volt ehhez az ügghöz. Ezt a mozzanatot azért tartom fontosnak megemlíteni, mert ez is megerősítette azt a véleményemet, hogy a besúgókat – ha bizonyítható a kilétük – meg kell nevezni, különben ártatlanok keveredhetnek gyanúba.

¹ Lásd Gál, 2009. 7–74.

² ÁBTL 3.1.2. M-20974, ÁBTL 3.1.2. M-20974/1, ÁBTL 3.1.2. M-20974/2.

³ Végül hat embert ítél el a Legfelsőbb Bíróság Népbíróági Tanácsa Vida Ferenc elnökletével: 1958. július 5-én Kardos László életfogytiglani, Márkus István 10 évi, Herpai Sándor 12 évi, Józsa Péter 5 évi, Kemény István 4 évi és Újhegyi Gyula 3 évi börtönt „kapott”.

⁴ Tabajdi–Ungváry, 2008. 139. Sándor György életrajzi adatai megtalálhatók az ÁBTL archontológiájában.

https://www.abtl.hu/archontologia/f?p=108:13:5630912624162149::NO:13:P13_OBJECT_ID,P13_OBJECT_TYPE:912658%2CELETRAJZ (Utolsó letöltés: 2011. június 27.)

⁵ Vö. Gál, 2009. 30–33.

⁶ A cserkészlet egyik szakága, az 1930-as években indult azzal a céllal, hogy a városi fiatalokat megismertesse a falu életével, népi kultúrájával.

⁷ ÁBTL 3.1.2. M-20974. 12-13. Jelentés, 1958. június 28. (gépirat: július 2.)

⁸ Uo. 13.

⁹ Uo. Sem a kézírást, sem az aláírást nem tudtam azonosítani. A kurzívval szedett szövegrész aláhúzva szerepel a dokumentumban.

¹⁰ Uo. 47. Jelentés, 1958. július 30. (gépirat: augusztus 15.)

¹¹ Uo. 48.

¹² Uo.

¹³ Uo. 67. Jelentés, 1958. augusztus 19. (gépirat: augusztus 21.)

¹⁴ Uo. 20–21. Jelentés, 1958. június 22. (gépirat: július 3.)

¹⁵ Uo. 107. Jelentés, 1958. október 21. (gépirat: október 23.)

¹⁶ Uo. Sándor György százados rájegyzése.

¹⁷ Uo. 145. Jelentés, 1958. december 9. (gépirat: december 12.)

¹⁸ Uo. Sándor György százados rájegyzése.

¹⁹ Uo. 149. Jelentés, 1958. december 15. (gépirat: december 19.)

²⁰ Uo. 175/verso. Jelentés, 1959. március 19. (gépirat: március 26.)

²¹ Uo. 16. Jelentés, 1958. június 8. (gépirat: július 2.) Felül Geréb rájegyezte: „A Tadó kéri Trude személyi adatait. Szerezd be...” A „Tadó” a szovjet tanácsadó rövidítése volt. Ez megmagyarázta a lapra cirill betűkkel rájegyzett Данные! („Az adatokat!”) utasítás értelmét.

²² Uo. 227, 256. Jelentés, 1959. november 7. (gépirat: november 13.), 1960. január 18. (gépirat: január 22.)

Varga Iván később a szociológia egyetemi tanára lett egy kanadai egyetemen, de hogy a fenti jelentések aktuális következménye mi lett, nem tudom.

²³ Ennek a jelentésnek hosszú folytatása lett, amelyre az alábbiakban még visszatérek.

²⁴ Uo. 64. Jelentés, 1958. augusztus 19. (gépirat: augusztus 21.)

²⁵ Uo. 169. Jelentés, 1959. március 2. (gépirat: március 25.)

²⁶ Uo. 190. Jelentés, 1959. április 3. (gépirat: április 22.)

²⁷ Mivel azonban az utóbbiak között nála sokkal fontosabb és eredményesebb ügynökök is munkálkodtak, ezt a tevékenységét itt nem ismertetem részletesen, hanem majd a „nagyimrések” megfigyelésével foglalkozó későbbi írásban térek vissza rá.

²⁸ A belügyi iratokban mindvégig csak Sándinének nevezik; a BM általában ragaszkodott az asszonynevhez, még olyan esetekben is (mint például Ember Mária újságíró esetében), ahol az illető mindig a leánykori nevét használta. Ezért Erdész Erzsébet a továbbiakban itt is Sándiné néven szerepel majd.

²⁹ Széllt nem sokkal korábban, 1959. február második felében tartóztatták le a Mérei-ügyben.

³⁰ ÁBTL 3.1.2. M-20974. 197. Jelentés, 1959. április 30. (gépirat: május 4.)

-
- ³¹ Az akkor már életfogytiglanra ítélt Ádám Györgyről és a Nagy Imrével együtt 1958 júniusában kivégzett Gimes Miklósról van szó, az MDFM pedig az 1956. november végén illegálisan megalakított Magyar Demokratikus Függetlenségi Mozgalom rövidítése.
- ³² ÁBTL 3.1.2. M-20974. 292. Jelentés, 1960. október 13. (gépirat: október 20.)
- ³³ Uo. 292/verso.
- ³⁴ Uo. 328. Jelentés, 1961. április 3. (gépirat: április 6.)
- ³⁵ Uo. 343. Jelentés, 1961. április 12. (gépirat: április 15.)
- ³⁶ ÁBTL 3.1.2. M-20974/1. 48. Jelentés, 1961. június 6. (gépirat: június 20.)
- ³⁷ Uo. 106. Jelentés, 1961. szeptember 8. (gépirat: szeptember 12.)
- ³⁸ Uo. 19a. Az 1961. április 24-ére keltezett kézírásos jelentésre rájegyzett *Feladat* szövegében.
- ³⁹ Uo. 127. Jelentés, 1961. október 19. (gépirat: október 21.)
- ⁴⁰ Uo. 49. Jelentés, 1961. június 6. (gépirat: június 20.)
- ⁴¹ Uo. 107. Jelentés, 1961. szeptember 8. (gépirat: szeptember 12.)
- ⁴² Uo. 116. Jelentés, 1961. szeptember 22. (gépirat: október 4.)
- ⁴³ Uo. 106. Jelentés, 1961. szeptember 8. (gépirat: szeptember 12.)
- ⁴⁴ Uo. 146–147. Jelentés, 1962. január 8.
- ⁴⁵ Uo. 192. Jelentés, 1962. február 22. (gépirat: február 28.)
- ⁴⁶ Uo. 49. Jelentés, 1961. június 6. (gépirat: június 20.) Az ügynök ugyanis megírta, hogy Sándinét egy szemináriumon feltett álnaiv, provokatív kérdés miatt behívatta és megintette a párttitkár.
- ⁴⁷ ÁBTL 3.1.2. M-20974/2. 21. Jelentés, 1962. október 2. (gépirat: október 3.)
- ⁴⁸ Uo. 72. Jelentés, 1963. február 11. (gépirat: február 12.)
- ⁴⁹ Uo. 82. Sajátkezű jelentés 1963. február 27. (gépirat: március 22.)
- ⁵⁰ Uo. 81.
- ⁵¹ Uo. 135. Jelentés, 1963. május 10. (gépirat: június 3.)
- ⁵² Uo. 185. A tartótiszt jelentése, 1963. augusztus 6.
- ⁵³ Az iratokból nem derül ki, hogyan történt a dekonspirálódás. A dossziéba bekötött utolsó jelentésből hiányzik az első oldal.
- ⁵⁴ ÁBTL 3.1.2. M-20974/2. 190. Jelentés, 1963. október 23.
- ⁵⁵ Jelzete: ÁBTL 3.1.9. V-149242. Ezúton is köszönöm Szabóné Sárgai Hajnalkának, a levéltár munkatársának, hogy a BM nyilvántartásában történt elírás (Sándiné helyett Sárdiné) ellenére felkutatta a dossziét.
- ⁵⁶ ÁBTL 3.1.9. V-149242. 3. Határozat nyomozás elrendeléséről, 1964. május 21.
- ⁵⁷ Uo. 7–8. Határozat terhelte nyilvánításról, 1964. május 25.
- ⁵⁸ Uo. 9–17. Kihallgatási jegyzőkönyv, 1964. május 25.
- ⁵⁹ Uo. 30–31. Javaslat nyomozás befejezésére. 1964. május 26.
- ⁶⁰ Uo.
- ⁶¹ Uo. 39–40. Jelentés, 1964. március 28.
- ⁶² Uo. 39.
- ⁶³ Uo. 13–14. Jegyzőkönyv, 1964. május 25 .
- ⁶⁴ Uo. 15–16.
- ⁶⁵ Uo. 40. Jelentés 1964. március 28.
- ⁶⁶ Uo.
- ⁶⁷ Uo. 42. Határozat nyilvántartásba vételről, 1964. augusztus 14.
- ⁶⁸ ÁBTL 3.1.5. O-14390. Jelentés, 1969. január 9. Miután ugyanis 1968. december 30-ig nem tért haza, holott erre felszólították, a „Jogellenesen külföldön tartózkodók” között vették nyilvántartásba, s ez alkalommal összefoglalták az előzményeket. Az aktát 1970. június 20-án zárták le.

Források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

- 3.1.2. Munka dossziék
- M-20974.
- M-20974/1.

M-20974/2.

3.1.5. Operatív dossziék
O-14390.

3.1.9. Vizsgálati dossziék
V-149242.

Hivatkozott irodalom

Gál, 2009.

Gál Éva: Mérei és társai „ellenforradalmi szervezkedése”, 1957–1959. In Tischler János (szerk.): *Kádárizmus, mélyfúrások. Az 1956-os Intézet Évkönyve*. Budapest, Az 1956-os Intézet, 2009.

Tabajdi–Ungváry, 2008.

Tabajdi Gábor – Ungváry Krisztián: *Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon 1956–1990*. Budapest, 1956-os Intézet – Corvina Kiadó, 2008.